

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/150136>

Please be advised that this information was generated on 2019-05-21 and may be subject to change.

HET EINDE VAN DE LIBERALE DEMOCRATIE

– Marcel Wissenburg –

Inleiding

Francis Fukuyama verkondigde in 1989 de victorie van de liberale democratie en het einde van de geschiedenis.¹ Op 11 september 2001 werd die stelling allesbehalve subtiel weerlegd. Wie nu met de licht paranoïde blik van een columnist naar het politieke landschap kijkt, kan overal concurrentie en bedreigingen voor de liberale democratie zien: anti-elitebendes met een sterke leider die discriminatie naar ras, levensovertuiging, sekse of geaardheid grondwettelijk willen toestaan, mensenrechten ondergravend Confuciaans autoritarisme in Azië, consumptie- en productievrijheid hatende ecofielen, coalities van dierenvrienden en godsdiensthaters die de vrijheid van godsdienst aan gelijke rechten voor het rund willen onderschikken, multinationals en individuele graaiers die nationale overheden machteloos maken, postmarxisten en postneomarxisten, de Russen die weer helemaal terug zijn, en over dit alles valt natuurlijk de zware schaduw van de Islam.

Maar hoeveel van dit alles is nu een reële bedreiging, specifiek voor de liberale democratie, hoe ernstig is de bedreiging – en als die dreiging tot een einde aan de liberale democratie leidt, wat zal er dan voor in de plaats komen? In dit korte artikel wil ik een paar opties in kaart brengen.^A

Elk verhaal over politieke systemen en ideeën begint bij de Grieken; het kan niet anders. Aristoteles was geobsedeerd door stabiliteit en vergankelijkheid²: de kernvraag van zijn politieke denken was hoe goede, op het algemeen belang gerichte politieke systemen konden omslaan in slechte systemen die op eigenbelang gericht waren. Tot die laatste systemen behoorden de democratie (die hij definieerde als een systeem waarin het bezitloze volk in puur eigenbelang regeert) en de oligarchie (waarin de rijken in hun eigenbelang regeren). Als verre van ideale maar

wel meest stabiele staatsvorm bedacht de politieke realist Aristoteles de ‘gemengde constitutie’, een combinatie van democratie en oligarchie, in evenwicht gehouden door een monarchistisch element. Stabiliteit is overigens niet eeuwig gegarandeerd: het gaat per slot van rekening om een wankele balans tussen tegenstrijdige groepen die zelden verder kijken dan hun eigenbelang, en dat nooit tegelijk.

In later tijden, in de werken van o.a. Machiavelli en de Amerikaanse *Founding Fathers* gingen dergelijke mengvormen republiek heten, en sinds de 19^e eeuw noemen we dit ‘gewoon’ democratie. *Liberaal* democratie is een politicologische vakterm. De (puur formele) conventie in het vak is dat een politiek systeem liberaal democratisch mag heten wanneer (1) de regering wordt gecontroleerd door een orgaan dat door ‘het volk zelf’ gekozen is (het democratisch element) en wanneer (2) zekere politieke en persoonlijke grondrechten voor elke burger gelijk gegarandeerd en beschermd worden tegen medeburgers, regeringen en eenvoudige parlementaire meerderheden (het liberale element).³ Meer is het niet: veel systemen die liberalen op inhoudelijke gronden nooit liberaal democratisch zouden noemen (omdat wat wij typisch liberale grondrechten vinden, mankeren), vallen toch onder deze definitie – denk aan het twijfelgeval Rusland.

De liberale democratie is dus gebouwd op twee wankele evenwichten: die tussen de *have's* en de *havenots* (Aristoteles’ oligarchen versus democraten) en die tussen absolute grondrechten (liberalisme) en absolute volksovereïniteit (democratie).⁴ Straks voeg ik er nog een derde aan toe: die tussen centralisatie en decentralisatie. Elk van die evenwichten wordt bedreigd door digitalisering, globalisering en pluralisering – met, zoals we zullen zien, zorgwekkende consequenties voor de liberaal-democratische natiestaat.

Kan er teveel van het goede zijn?

Theoretisch is het voorstelbaar dat de liberale democratie te ver doorslaat richting grondrechten, door teveel of niet echt liberale grondrechten te creëren, of door verouderde grondrechten te zeer te beschermen.

A Ik zal hier niet ingaan op de vraag of de liberale democratie zelf een einde kan brengen aan andere systemen (= of het een ‘succesvol exportproduct’ kan zijn), maar ik ben daar verre van optimistisch over: Aziatische landen slagen er uitstekend in toenemende individuele welvaart te combineren met autoritaire en communitaristische versies van Confucianisme, en in Noord-Afrika en West-Azië blijft het totalitarisme van de Islam aantrekkelijker dan de *Open Society*.

Al zijn grondrechten in een liberale democratie per definitie beschermd tegen de waan van de dag (lees: de waan van het volk en de tirannie van de meerderheid),^B een eeuwig leven hebben ze niet. Er is ook een goede reden ze niet voor eeuwig vast te leggen: ze mogen (althans dat hopen we) dan wel de uitkomst van een lang maatschappelijk debat zijn, waarbij zorgvuldig en herhaaldelijk via representatieve organen is vastgesteld dat ze op een zeer brede en duurzame consensus kunnen rekenen – het blijft mensenwerk. Ook in de ethiek, en daarmee in het normbesef, is leren en vooruitgang mogelijk. Het evolueren van grondrechten is dus niet per definitie een bedreiging voor de liberale democratie in politicologische zin, en ook niet noodzakelijk een bedreiging van wat liberalen als ‘het typisch liberale karakter’ van grondrechten zouden aanduiden.

Ook liberalen leren en evolueren. Waar de protoliberalen van de 18^e eeuw nog aarzelden over De Condorcets al te ‘Jacobijnse’ roep om gelijkberechtiging van mannen met een niet-roze huid, en hem bulderend uitlachten toen hij hetzelfde voor vrouwen vroeg, zouden moderne liberalen juist vechten voor deze fundamentele van beschaving.

Andere mogelijke aanpassingen van grondrechten die nu in liberale kring nog omstreden zijn maken – op een termijn van vijftig jaar – grote kans geaccepteerd te worden. Milieudenkers (en de WRR denkt hierover momenteel mee) pleiten al lang voor het erkennen van een mensenrecht op een gezond of duurzaam milieu, dan wel het ‘vergroenen’ van reeds bestaande rechten op bescherming van gezondheid en welvaart. Een recht op lichamelijke integriteit impliceert bijvoorbeeld bescherming tegen vervuiling en genetisch gemanipuleerd voedsel. Er is geen enkele principiële reden waarom liberalen dit type vergroening van grondrechten niet zouden kunnen accepteren. Het is zelfs denkbaar dat liberalen die niet altijd op de onzichtbare hand vertrouwen als het om natuurbescherming gaat,^C ooit het idee omarmen om Moeder Natuur rechtspersoonlijkheid en grondrechten te geven – zoals in enkele Zuid-Amerikaanse landen al is gebeurd.⁵ En vermoedelijk is het onvermijdelijk – op diezelfde termijn van vijftig jaar – dat liberalen als eerste ‘grote’ stroming

het idee van dierenwelzijn inruilen voor een vorm van dierenrechten, al zullen dat geen gelijke rechten zijn, zelfs geen rechten die gelijken op mensenrechten. De – vrijwel uitsluitend aan liberale denkers ontsproten – ethische argumenten hiervoor blijken verrassend sterk, en alleen een marxist zal ‘objectief zeker weten’ dat de economie de moraal altijd naar haar hand zet.

Kortom: zeker zolang onze grondwet zonder Constitutioneel Hof een papieren tijger blijft, hoeven we niet op voorhand te vrezen dat versterking en uitbreiding van individuele grondrechten het einde van de liberale democratie betekent.

Uitholling van binnenuit: bedreigingen van volkssoevereiniteit

De balans tussen liberale grondrechten en democratische soevereiniteit wordt wél van de andere kant bedreigd. Volkssoevereiniteit – niet in de absolutistische betekenis van Rousseau maar in de liberale betekenis waarin gezag uiteindelijk gebaseerd moet zijn op instemming van de geregeerden – is een hoeksteen van het liberalisme, en zodoende de ultieme rechtvaardigingsgrond van de democratiekant van de liberale democratie. Maar de representatieve democratie staat onder druk.

Daar is om te beginnen de voortdurende pressie in en op de politiek burgers meer te betrekken via participatie (meepraten) en deliberatie (meedenken) – de twee zijn allesbehalve identiek.⁶ Meer betrokkenheid bij de democratie past uitstekend bij de politicologische definitie van liberale democratie – het kan zelfs gelezen worden als versterking van het grondrecht op politieke invloed. Liberalen zullen er toch wel bedenkingen bij hebben, om minstens vier redenen: het sociaal dwingende karakter van participatie, de dominantie in het politiek debat van de luidste in plaats van meest wijze stem, het stimuleren van kortzichtig in plaats van verlicht eigenbelang, en de onstuitbare verbreding van het domein van de politiek (lees: bemoeizucht) ten koste van de publieke en privésfeer. Dat alles politiek is wil niet zeggen dat alles gepolitiseerd moet worden. Ook de voortdurende roep om meer directe democratie en referenda^D past prima in de politicologische defini-

B De frase ‘tirannie van de meerderheid’ wordt vaak toegeschreven aan John Stuart Mill, maar Mill leende haar van Tocqueville.

C Natuurbescherming is iets anders dan milieubescherming: in het eerste geval wordt natuur niet, in het tweede wel, als gebruiksgoed gezien en beheerd.

D Referenda zijn niet per definitie instrumenten van directe democratie: het initiatief ertoe komt zelden vanuit de bevolking, de motivatie heeft zelden iets te maken met respect voor ‘de volkswil’ (het referendum wordt bijna altijd ingezet om problemen binnen de representatieve democratie op te lossen of omzeilen); de vraagstelling is zelden neutraal

tie van liberale democratie, en veel minder in die van liberalen, om vergelijkbare redenen.

Deze hervormingsbewegingen zijn bedoeld als antwoorden op twee veronderstelde bedreigingen van de democratie: enerzijds de ogenschijnlijk teruglopende betrokkenheid bij de politiek, anderzijds het populisme op links en rechts. Die teruglopende betrokkenheid zou blijken uit de sterk afnemende lidmaatschapsaantallen van politieke partijen, en zou onderdeel zijn van een bredere 'leegloop' van de civil society, van kerk tot voetbal- en filatelistenvereniging. In politicologenland kan een levensvatbaar liberaal-democratisch politiek systeem alleen geworteld zijn in een vitale civil society. Echter, het succes van populistische bewegingen en gedragingen, en het verhuizen van het politieke debat naar internet^E geven toch reden kanttekeningen te plaatsen bij dit dogma – zoals nieuwe generaties politicologen nu ook al terecht opmerken dat de civil society eerder transformeert en evolueert dan devolueert. Het is die *digitalisering* die ons zorgen zou moeten baren.

De komst van de massademocratie van ruwweg een eeuw geleden was wennen, ook voor liberalen. De verhuizing van het politiek debat en de halve civil society naar vluchtige media waar honderd woorden al een te lang verhaal zijn – het geeft zeker een tweede leven aan het beroemde *Opstand der Horden* van de conservatieve liberaal José Ortega y Gasset.⁷ De verplaatsing van het publiek debat naar internet is een grote uitdaging voor wie daar grondwaarden wil verdedigen, reflectie en deliberatie een plek wil geven, stabiliteit en vrijheid wil beschermen. Dat de liberale democratie sterk van karakter zal veranderen, en veel meer zal worden gedirigeerd door volksmensen en geregeerd door hypes – dat is zeker.

Over oligarchie, democratie en politieke pluralisering

Aristoteles' conflictrelatie tussen *have's* en *havenots*, tegenwoordig rechts en links, heeft eeuwigheidswaarde. Hoe welvarend de moderne westerse samenleving ook mag zijn, er blijft altijd een tegenstelling bestaan tussen welgestelden en minder bedeelden, en er zullen altijd politici en denkers zijn die deze te-

genstelling willen uitbuiten. Dat gebeurt in Europa bijvoorbeeld door het hyperdemocratische populisme, waarvan de strategie berust op het contrasteren van een elite tegenover een uitgebuite en uitgesloten onderklasse⁸ – wat marxistisch lijkt maar het niet is: de uitsluiting zou door pure wilskracht en zonder verandering van het economisch systeem op moeten worden gelost. Een echte onderklasse heeft het welvarende Nederland niet meer; een revolutionair potentieel lijkt er in het binnenland niet te zijn.

Een serieuzer bedreiging wordt gevormd door een steeds groter gebrek aan politieke coördinatie en conflictregulering binnen de liberaal-democratische natiestaat.⁹ Daarmee doel ik zeker niet op de vage linkse klachten tegen 'neoliberalisme', 'vermarkting', 'privatisering' en 'vrije markt'¹⁰ of het nog vagere 'economisme' van Jesse Klaver, en evenmin op het neoliberalisme zoals Michel Foucault het ooit omschreef:¹¹ de uitbreiding van een discours van op zich bevrijdende non-interventie naar het domein van de politiek. Het probleem is niet een zich terugtrekkende, maar een steeds diffuser overheid: het 'weglekken' van de macht en het gezag van de centrale overheid naar 'boven' (internationale verdragsorganisaties), 'beneden' (regio's, publiek-private samenwerking) en 'opzij' (de EU). Ik heb dat proces ooit politieke pluralisering genoemd.

Sinds de Hoekse en Kabeljauwse Twisten (1350-1490) wordt de Nederlandse politiek verdeeld door een kloof die bijna zo diep is als die tussen links en rechts: die tussen centralisering en rationalisering van de politiek, en decentralisering en evolutie.¹² Bekende manifestaties van deze kloof nu zijn de vele debatten over de Europese integratie, en die over NS en Prorail. In onze tijd van politieke pluralisering blijven de instituties van de hiërarchische overheid wel bestaan, maar worden hun vermogens en bevoegdheden steeds beperkter, en steeds meer afhankelijk van instemming en hulp van instanties anders dan de ooit soeverein gedroomde staat. Het gevolg is niet alleen afnemend *geloof* in de vermogens van 'de' politiek, maar ook *feitelijke* verplaatsing en fragmentering van beslissingsbevoegdheden over een veelheid van instituties en, ernstiger, de *onmogelijkheid* van controle door als representatief ervaren parlementen.¹³

Over oligarchie, democratie en globalisering

Naast de digitalisering van de civil society en het proces van politieke pluralisering wordt een derde bedreiging voor de liberale democratie gevormd

en ondubbelzinnig; en de uitkomst reflecteert zelden een daadwerkelijke, duurzame en weloverwogen meerderheid. Zie hiervoor het in 2016 aan de Radboud Universiteit af te ronden proefschrift van Saskia Hollander, *The People or the Prince?*

E Wie zou een kwart eeuw geleden hebben durven voorspellen dat een volksbeweging via internet een referendum zou kunnen afdwingen?

door globalisering, die problemen op drie onderling nauw verbonden velden (economie, ecologie en technologie) op scherp zet.

Of we het nu leuk vinden of niet, in economisch opzicht is de 'global society' werkelijkheid geworden: er bestaat een wereldmarkt die de welvaart en inkomens van Noord en Zuid in één causaal systeem verweven hebben. En waar Nederland geen grote ongelijkheid of armoede meer kent, bestaat nog steeds een diepe kloof tussen have's en havenots wereldwijd én wordt deze meer dan ooit gepresenteerd als onrecht binnen één ondeelbare 'coöperatieve venture for mutual benefit', zoals John Rawls de maatschappij definieerde.¹⁴

Er zijn meer globale milieuproblemen dan klimaatverandering alleen^F (denk aan biodiversiteit, voedselproductie; waterschaarste in met name conflictgebieden; dreigende schaarste van fossiele energiebronnen) – en niet alleen die problemen maar ook de oplossingen ervan kunnen bedreigingen voor de liberale democratie opleveren. Een overgang op 'klimaatneutrale energiebronnen'^G kan bijvoorbeeld ook om geopolitieke redenen (onafhankelijkheid van lastige leveranciers) zeer aantrekkelijk zijn, maar er tegelijk in resulteren dat de enige serieuze bron van inkomsten voor het Midden-Oosten en noordelijk Latijns Amerika wegvalt. Regionale instabiliteit in juist deze landen dat zal niet helpen de kloof tussen have's en havenots onder controle te brengen.

Technologie, en dan vooral digitalisering, verscherpt de tegenstellingen: terwijl de civil society en het publiek debat zich steeds meer naar internet verplaatsen en de stijl daarvan adopteren, worden in die virtuele sfeer tegelijk nationale grenzen steeds minder relevant. Als er al ergens een 'global civil society' begint te ontstaan, dan hier wel – en er bestaan geen effectieve, laat staan democratische gecontroleerde, instituties die de zorg voor grondrechten en conflictregulering op zich kunnen nemen.¹⁵

^F Denk aan biodiversiteit, voedselproductie; waterschaarste in met name conflictgebieden; dreigende schaarste van fossiele energiebronnen, etc. Men kan verschillen van mening over de ernst van deze problemen (zie de bijdrage van Hans Labohm aan dit nummer), maar wat hier relevant is, is dat ze hoe dan ook een allesbepalende rol in de internationale politiek zullen blijven spelen. Men hoeft ook niet in goden te geloven om de blijvende rol van religie in de politiek te erkennen.

^G Dit is natuurlijk een contradictio in terminis.

O Fortuna

Wat mogen we verwachten voor de liberale democratie? Enerzijds 'leeft' de liberale democratie meer dan ooit: vrijwel niemand keert zich af van democratie, vrijwel ieder zoekt juist nieuwe vormen en structuren, en de vele discussies over gewicht en prioriteit van grondrechten duiden op onverminderde waardering voor grondrechten an sich. Anderzijds maakt politieke pluralisering 'de centrale overheid' toenemend machteloos, wordt ze door de digitalisering van de civil society sprakeloos, en dreigt ze betekenisloos te worden door globalisering en de groei van een globale civil society die concurreert met de nationale.

Zo ontstaat op globale schaal een confrontatie tussen een grote groep havenots zonder toegang tot die civil society en het Westen, inclusief een grote groep 'onderaan' die deze toegang wel heeft maar op het randje leeft. Door het ontbreken van globale politieke structuren ontstaan sterk gepolariseerde samenlevingen, waar de gefragmenteerde macht eerder in handen is van anonieme bureaucraten en ongrijpbare klikjes van bestuurders. Van de vele 'checks and balances' die stabiliteit binnen politieke systemen moeten garanderen, resteert dan alleen nog 'countervailing power': fragmentatie van macht die dominantie door één dienst of institutie onmogelijk maakt. Ons wacht een wereld waarin staten hooguit defensiemakelaars zijn, overheden worden vervangen door service providers, grondrechten door productgaranties en serviceovereenkomsten, parlementen door klantenpanels en visitatiecommissies. Althans...

Politiek is mensenwerk, een poging Machiavelli's onvoorspelbare en wispelturige Fortuna in bedwang te houden. Historicisme is zelfbedrog: geen wetenschap stelt ons in staat zo ver vooruit te kijken dat determinisme en fatalisme gerechtvaardigd kunnen worden, of dat het succes van planning en sturing vooraf gegarandeerd kan worden. Laat ik besluiten met een passende boodschap van Immanuel Kant en Karl Popper: *Optimismus ist Pflicht*.

Prof. dr. M.L.J. Wissenburg is lid van de redactie van Liberaal Reveil, hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en voorzitter van de sectie Bestuurskunde en Politicologie inclusief CICAM aldaar.

Noten:

- 1) Francis Fukuyama, 'The End of History?', *The National*

- Interest*, Summer 1989. <https://ps321.community.uaf.edu/files/2012/10/Fukuyama-End-of-history-article.pdf>, geraadpleegd op 9 oktober 2015.
- 2) Aristoteles, *Politica*, Groningen, 2012.
 - 3) Voor meer over de politicologische studie van liberale democratie, zie bv. David Held, *Models of Democracy*, 3rd edition, Oxford, 2006.
 - 4) Vergelijk ook de dialectiek van vrijheid en gelijkheid in de jonge Verenigde Staten, beschreven door Alexis de Tocqueville, *Over de Democratie in Amerika*, Rotterdam, 2011.
 - 5) Mihnea Tanasescu, *Environment, Political Representation, and the Challenge of Rights: Speaking for Nature*. Londen, 2015.
 - 6) Zie hierover ook het uitdagende werk van David van Reybrouck, *Tegen Verkiezingen*, Amsterdam, 2015.
 - 7) Oorspronkelijk verschenen in 1926 als *La rebelión de las masas*, in het Nederlands aanvankelijk vertaald als *De Opstand der Horden*, in de nieuwe vertaling van Diederik Boomsma *De Opstand van de Massamens*. Rotterdam, 2015.
 - 8) Vgl. de met de Praemium Erasmianum 2015 bekroonde studie van Tim Houwen, *Reclaiming Power for the People: Populism in Democracy*, Nijmegen, 2013.
 - 9) Een liberaal ideaal *par excellence*, vgl. Edmund Fawcett, *Liberalism: The Life of an Idea*, Princeton, 2014.
 - 10) Vgl. Martin van Hees, Patrick van Schie & Mark van de Velde, *Neoliberalisme: een politieke fictie*, Amsterdam, 2014.
 - 11) Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France 1978-1979*, Basingstoke, 2008.
 - 12) Marcel Wissenburg, *Political Pluralism and the State: Beyond Sovereignty*, London, 2008. Fawcett merkt hier op dat de tegenstelling tussen 'centralizers' en 'localisers' ook een traditionele kloof binnen de liberale beweging is.
 - 13) Zie hierover ook de recente oratie van Ben Crum, *De kwetsbaarheid van de democratie: collectief zelfbestuur in een tijdperk van internationalisering*, Amsterdam, 2015.
 - 14) John B. Rawls, *A Theory of Justice: Revised Edition*, Harvard, 1999.
 - 15) Voor meer hierover, zie de bijdrage van Ruud van Dijk aan dit nummer.